

Драган Д. Лакићевић
Институт за европске студије
Београд

UDK: 329.12
Оригиналан научни рад
Примљен: 21. 9. 2009.

ОДБРАНА ИНДИВИДУАЛИЗМА

Текст настоји да преиспита валидност индивидуалистичког учења у време глобалне економске кризе.¹ Аутор сматра да је хаос у светској привреди управо резултат ремећења принципа функционисања саморегулативног тржишног процеса и разбијање његове унутрашње кохерентности. Преиспитује се захтев за државним интервенционизмом и указује на могуће последице прекомерне државне регулативе. Као одговор на оштре критике, аутор излаже основне постулате индивидуалистичког погледа на свет: вере у спонтани настанак и функционисање институција; индивидуалистичку истраживачку методу; коришћења субјективних знања у предузетништву; однос формалне и суштинске једнакости, либерализам и патернализам.

Кључне речи: индивидуализам, спонтани поредак, субјективно знање, једнакост, тржиште, патернализам

Клаузула *ceteris paribus* каже да нешто важи, под претпоставком да сви услови остану исти, односно, да се ништа не промени. Ако ову клаузулу применимо на функционисање либералне економије, односно на таквом облику привређивања које је засновано на саморегулативним тржишним процесима и механизму државних установа које дају неопходне инструменте за тржишну игру, али се у њу не мешају, онда би то уједно значило да *само ако* су све неопходне претпоставке испуњене, онда ова метода привређивања даје жељене резултате. И обрнуто, довољно је да се само неки елементи (односно претпоставке) измене, па да цео овај изузетно сложен и комплексан склоп односа постане дисфункционалан. Наиме, битно је схватити, да је механизам овог типа привређивања изузетно осетљив, односно да је међузависност елемената таква, да је неки пут довољно да се измени један детаљ у правилима или регулама, па да настане „домино ефекат“ којим су погођени милиони учесника. Систем међузависности постаје ланчан и непланирани губици и пропаст великог броја учесника неминован. Ово губљење равнотеже, осећај да је систем изнутра фрагилан, као и претња масовних банкротстава и отпуштања говори о томе да су на неким сегментима правила понашања поремећена. Криза је само последица акумулације погрешних поступака и планирања, који су из те базичне противречности произашли.

¹ Овај чланак је део рада на пројекту 149026, који финансира Министарство науке Републике Србије.

То све заједно говори о самој конзистентности тржишног система и механизму саморегулације, која почива на давању релативно тачних информација милионима учесника; ако се правила у овој игри на било који начин поремете, резултат је оно чега смо сви сведоци – глобална економска криза.

Мноштво је фактора који су изазвали овај процес, а за ову прилику довољно је навести само два: прекомерна новчана експанзија (не толико преко штампања новца, колико тиме што су се огромна средства пензионих фондова прелила на берзу и потстакла инвестиције) и могућност консултаната запослених у фирмама да купују и продају акције тих истих фирми – што је довело до ризичних улагања уз велике профите, где су консултанати једини профитирали, а предузећа банкротирала. Сви ови елементи, раније незамисливи у тржишном пословању, просто су се логички (а и интересно) косили с принципима на којима *функционише* тржиште као апстрактан саморегулативан поредак, који производи опште благостање. Последице су, као што знамо, биле катастрофалне.

Да би се сачувао поредак и спречио банкрот великих играча у овој игри држава је морала да интервенише. Ни то није спорно, јер би без ових огромних позајмица из државних фондова, повезано пропадање огромних фирми, панично повлачење новца из банака, губитак посла за стотине, па и милионе људи, било би још веће. На неки начин држава, као предлагач, спроводилац и контролор законских аката, јесте суодговоран партнер у целом процесу и сама сноси део кривице што је прихватањем одређених прописа креирала могућност да се поменути дисфункционални елементи појаве. Да закључимо, држава мора интервенисати у случају поремећаја тржишног система, али не са циљем да поменути систем замени неком врставом регулативне привреде, *већ да тржишту врати саморегулативну функцију.*

Светска криза је послужила непријатељима тржишне економије разних боја да баце анатему на такозвани „неолиберални концепт“, мада није јасно шта тај „концепт“ тачно обухвата. То је био повод да по ко зна који пут браниоци „социјалне правде“, „одговорне државе“ (која планира привредне активности и учествује у праведној дистрибуцији добара), говоре о хаосу који либерална начела собом доносе, односно нужном колапсу који прети. Филозофија државног патернализма је преко ноћи добила мноштво присталица, а „експерти“ својим изјавама и предвиђањима поплавили све медије.

Прво, морам признати да се већ сам „неолиберални концепт“ битно разликује од модела класичног либералног концепта (кога ћу покушати да објасним преко филозофије индивидуализма); утицај транснационалних компанија и њихова веза с државним администрацијама, тешко би се могла уклопити и у најлабавије придржавање основних либералних начела.

Друго, интересантно је да готово нико од критичара слободног тржишта не примећује да је управо *непоштовање правила* тржишне игре довело до економске кризе (која је глобална, будући да је и тржиште попримило те мере). Наиме, показало се колико је систем по себи кохерентан, како су чвр-

сте везе између његових елемената, тако да је било довољно да само неки сегменти искоче из свог лежишта, па да почне да колабира све остало. Нарушена је калузула *ceteris paribus*, неопрезно и несмотрено су уведене иновације (нимало случајно, јер су управо оне доводиле до привилегованог статуса одређених интересних група) и *целина*, а то значи уједно и *интерес свих* (у смислу појединца на светског тржишту, узетог насумице) је морао да страда. Исто тако, треба се присетити да у моменту када су поменути елементи уведени у процес, када је огроман нови капитал ушао у шпекулативно пословање, светска привреда је доживела највећи бум за који се памти. Оно што је затим следило, нужне су последице – уосталом довољно је погледати елементарне анализе тржишних циклуса, па се дају препознати основни разлози кризе.

Циљ овог текста је да покуша да укаже на основне принципе и вредности либералног економског учење, као језгра индивидуалистичке филозофије. Неспоразуми, па и оштри напади на индивидуализам често настају због неразумевања и непознавања шта лежи у основи овог идејног концепта и на ендемским предрасудама о асоцијалној улози тржишта и социјалној улози државе.

У те стереотипе улази већ сам термин *индивидуализам* коме је још у време његовог именованја додељена негативна конотација, било да се говори о истраживачкој амбицији овог учења или о моралним нормама које заговара.² Индивидуализму се приписује да постулира постојање самодовољних, изолованих индивидуума, да би на тој претпоставци градио свој свет. То, заправо није тачно, што се свако може уверити, ко се не задовољава произвољним интерпретацијама: заступници индивидуализма, од његових зачетника Адама Смита и Дејвида Хјума, па до Карла Менгера, Лудвига фон Мизеса па до Фридриха фон Хајека непрестано истичу да су људска природа и карактер одређени постојањем друштва. Непрестана интеракција између појединаца, усвајање заједничких норми, појава нових проблема и различити покушаји њиховог решавања, творе једну непрестану друштвену динамику која моделује своје чланове, као што и само кроз њихово делање бива трансформисано. Заправо, индивидуализам као ретко која доктрина инсистира на важности оног општег, над-индивидуалног и релативног трајног, чак иде дотле да сматра да је тај општи (апстрактни) оквир у смислу постојања институција и вредности *conditio sine qua non* опстанка људске врсте и саме цивилизације.

Овај последњи исказ, јасно је, стоји у оштрој опозицији са свим оним што се приписује индивидуализму, као теоријском и практичном ставу који занемарује друштвеност, постојање колектива и његових вредности, социјални карактер човека, заједничко добро, колективни дух и слично. Да ли се

² Термин „индивидуализам“, као и термин „социјализам“ увели су сен-симонисти: он треба да значи друштво у коме владају конкурентски односи. „Социјализам“ се односи на идеал друштва у коме се одвија планска производња и дистрибуција добара (види Наук, 1949: 3).

уопште вреди бранити од ових и сличних оптужби његових идејних противника, који су га већ именовали тако да би показали сву његову испразност и мањкавост спрема властитих учења која заговарају друштвено уређење и односе које обезбеђују истинску *социјалност људи*? Или би можда најбоља одбрана била приказати и анализирати саму ту *опитност* о којој заступници индивидуалистичког погледа говоре и која је у центру њиховог интересовања – без обзира да ли се ради о поступку сазнања, аналитичким оруђима теорије, обликовању заједничког живота, правној заштити јединке или решавању економских питања.

Индивидуа и друштвене институције

Основно полазиште индивидуалистичких типова теорија почива на тврдњи да ми можемо разумети како неко друштво функционише, које типове релативно стабилних односа и вредности оно успоставља, ако не извршимо декомпозицију сложених друштвених феномена (институција, колективних представа, целина).³ То значи да оне полазе од индивидуа и њихових успостављених међусобних односа, прате ове релативно стабилне релације и показују механизме који у њима владају. У диференцираном друштву, тамо где постоји језичка артикулација међу његовим члановима, друштвене феномене покушавамо да разумемо тако што пратимо, у мери у којој је то могуће, мотиве и облике делатности јединки управљених према другим људима. Другим речима, друштвене целине нису непосредно опажљиви објекти: до њих заправо долазимо пажљивом менталном реконструкцијом односа међу елементима који је сачињавају. А ти елементи су јединке, руковођене властитим или заједничким мотивима и циљевима. Тек тако нам се, корак по корак, откривају одређене стабилне структуре односа које владају у друштву.

У том смислу индивидуализам је у првом реду теорија о друштву и заснива се на систематском покушају разумевања оних сила које одређују људски живот у заједници. У другом плану реч је о скупу максима изведених из ових теоријских увида које имају у основи идеју очувања оних институција и вредности што су се показале као изузетно успешне у организовању и усмеравању људских делатности (Наук, 1949: 3). Ови теоријски уводи почивају на искуственој основи, односно апостериорне су природе: тек у другој инстанци, реч је о извођењу одређених принципа, који имају вредност аксиома.

Шта се применом овакве методе показало?

Прво и за индивидуализам као друштвену теорију можда најважније – да је људско друштво, без икаквог свесног плана и свесне намере – створило велики број *апстрактних, опитних поредака* помоћу којих се обликовала и

³ Овај методолошки програм први је јасно формулисао Карл Менгер у *Истраживањима о методи* (Menger, 2008). Њега су додуше користили зачетници економских и друштвених истраживања, шкотски моралисти, али је Карл Менгер био тај који га је јасно експлицирао и инаугурисао као адекватни метод за истраживање друштвених феномена.

успоставила људска цивилизација. Потсетимо се на то да је и сам *језик*, као кључни инструмент без кога се не би развило људско мишљење, а човек остао на анималном стадијуму, настао спонтано, да се развијао десетинама хиљада година пре него што је први пут кодификован. То важи и за готово све најважније институције, које чине темеље наше цивилизације: тотеми и табуи, морална правила, обичаји, техничке вештине, религиозне и прве научне представе. Сва та „знања“ су самоникла, прошла дугу еволуцију, да би тек нека од њих стекла експлицитну форму. Исто тако најразличитије друге вештине, форме општења и друштвеног организовања, имају порекло које не можемо јасно реконструисати. Настале у прадавна времена и модификована од генерације до генерације током дугог временског периода, губи им се сваки јасни траг. Оне нису „измишљене“ од стране неке изузетно надарене особе, већ су углавном плод случајности, делања која су често била усмерена ка сасвим другим сврхама. Или, како констатује Менгер, феномени које друштвене науке истражују по правилу су *ненамераване последице* делатности различитих појединаца, које су биле руковођене потпуно другим намерама. То поготово важи за изузетно сложене друштвене установе које су трасирале људску културу и успон (тржиште, новац, закони, религијска учења, итд.): оне су *спонтани резултат различитих индивидуалних стремљења*. У облику како их данас видимо нико их није унапред свесно планирао, нити о њима имао јасну идеју.⁴

У том смислу је још Адам Фергусон указао данашње друштвене установе имају далеко и нејасно порекло: они су настали много пре појаве филозофије и то не из свесног промишљања, већ пре на основу инстинката. Исто тако он упозорава да смо као људуи склони да приписујемо свесним намерама оно, што се заправо сазнало тек на основу дуготрајног искуства генерација, што никакав људски ум није могао да предвиди и што никакав спољашњи ауторитет не би могао да успостави, да се то није из неког сасвим другог разлога практиковало. Зато он може да тврди да се „народи спотичу о установе, које јесу резултат људског делања, али не и резултат људског плана“ (Adam Ferguson: *An Essay on History of Civil Society*; наведено према Најек, 1949: 7).

Хјум и Берк су указивали на вредност спонтано насталих традиција и веровања у којима делују *неперсоналне силе*. Религијска уверења, људски закони, друштвена правила опхођења, обичаји – све су то пореци који су настали самоникло и непланирано. Захваљујући одређеном скупу повољних околности (склопа међуодноса између различитих елемената који га консти-

⁴ Схватити ово је од изузетне важности, јер је људски ум склон да многим оваквим самониклим друштвеним феноменима припише неког персоналног творца. Та склоност има за последицу нововековно уверење да се ове сложене друштвене творевине могу по личној жељи произвољно мењати и стварати. Француско просветитељство и његови бројни следбеници створили су култ о човековој свемоћи у погледу планирања и техничке спроводљивости мењања друштвених установа и односа.

туишу) оне имају *благородно дејство* јер регулишу веома сложене и често конфликтне људске односе. Оне су се формирале вековима и захваљујући томе што су их људи прихватили као нешто што се по себи подразумева, знатно су олакшала њихово међусобно саобраћање.

Став о спонтаном настанку установа и о неперсоналним силама нису у сукобу са инсистирањем методолошког индивидуализма да су појединци ти који смерају различитим циљевима, бирају оруђа за њих, организују се, делају, коригују своја понашање, праве додатне претпоставке, мењају своје ставове и циљеве. Ако би тај индивидуални елемент занемарили, ако би инсистирали да разумемо целине „по себи“, да проникнемо у њихову „суштину“ лако упадамо у грешку *антропоморфизма*. „Друштво“, „држава“, „класа“, „нација“, постају нешто више од делова који их сачињавају. Следећи корак је да им се припише нека властита телеологија, или траже закони њиховог кретања, односно закономерне тенденције развоја.⁵

Ако би се занемариле јединке као полазне тачке истраживања изгубила би се она важна унутрашња нит, која је неопходна да би се схватила да су појединци ти који у крајњој инстанци одлучују, праве планове, пројектују своје намере. Те одлуке могу бити исправне или неисправне, оне се, исто тако, могу често и непредвидиво мењати, на њих могу утицати најразличитије ствари и представе. Али тек када се појми ова динамична констелација прилика, може се објаснити зашто су се догодила извесна збивања, или обликовала одређена правила, формирале неке представе.

Људи су још од настанка оних типова заједница које се разликују од животињских хорди, по нечему међусобно издиференцирани: по свом изгледу, физичким и менталним капацитетима, осећањима, знањима. На бази те издиференцираности, која је стално расла, друштво је могло да се развија и усложњава. Без истицања тог елемента индивидуалности, макар у рудиментарној форми, тешко би разумели уопште развој људске цивилизације. Принципијелна могућност да се мисли различито, рекли бисмо, услов је успостављање људског друштва, односно његове еволуције од лутајуће хорде до високо развијених цивилизација. Мала појединачна различита искуства и схватања су оно што покреће друштво напред. А да би она постојала, једна од претпоставки су и различити нивои материјалне и духовне егзистенције. Што је друштво више слојевито у погледу начина живљења, схватања, стилова живота, знања и вештина, то су и укупне његове способности и прилагођавања веће.

Битно за спонтано успостављене поретке делања, односно друштвене институције, је то да су оне резултат хиљада, па и милиона људских интеракција; при томе, најчешће нико од јединки чијим делањем оне настају није у те сложене међуодnose ушао са јасном намером да произведе дати поредак,

⁵ О методолошком колективизму постоји обимна литература. Можда су га најпрегнантније описали Карл Попер у *Popper* (1988) и Хајек (1998b).

већ са потпуно другим мотивима и сврхама. Но, једном успостављени поредак се у великом броју случајева показао као производ који је од велике користи за координацију целокупног друштвеног саобраћања, као што је то био случај са обликовањем отвореног тржишта.

Поредак индивидуалистичког привређивања

Почетком XVIII века у Холандији и Енглеској се потпуно спонтано обликују сложени пореци производње и размене у којима индивидуе иступају као *слободни предузетници*, као правно заштићене особе које без икаквог спољњег надзора и туторства дефинишу своје властите циљеве, бирају пословне партнере, начине и количину робе коју продају или размењују. У тај сложени механизам се укључују милиони јединки, од становника Амстердама и Лондона до оних у Индији, на Јави и Филипинима: индивидуе разних вера, обичаја, боје коже и језика. Њих све повезује једна невидљива нит, која на неки загонетан начин спаја најразличитије жеље, хтења, вештине и знања. Може се чак рећи да ти људи, толико по себи различити, који се углавном и лично не познају, кроз медијум *размене производа*, успевају да своју личну добробит унапреде на досада незамислив начин. Ту загонетку производње разних ствари за потпуно непознатог корисника као и сложен систем размене на једном тек успостављеном тржишту који спаја најразличитије географске ширине први је систематски приказао и вехементно заговарао Адам Смит, родоначелник политичке економије.

Једна од загонетки, коју је његова теорија покушала да објасни, била је како то да појединци, који су по природи уских погледа, малих знања и скромних мотива, успевају да створе дела од опште користи, дела које далеко превазилазе њихове мотиве и намере? Шта то тера људе, иначе по природи лење и инертне, да се потпуно посвете радним активностима, да постану узор самодисциплине и да створе дела која користе милионима, њима непознатих, људи?

Показало се да у питању нису били човекољубиви мотиви, никакакви облици просветљења нити вера у универзалну заједницу. Уосталом, они су производили за оне које нису ни познавали, нити су били у прилици да их упознају. Штавише, мора се признати, радили су и трговали, углавном из *властитих интереса и за властиту добит*. Но, само тржиште, тај огромни, једва препознатљив организам у коме су учествовали, било је онај медијум који је транспустанцијализовао личне мотиве у *општу добробит*. Холандски лекар Мендевил је указао на тај својеврсни парадокс новог доба: под *извесним условима* чак и крајње себични мотиви и уски интереси могу да имају за резултат опште добро. Разумљиво, важи и обрнуто: то што је неко мотивисан човекољубљем, не значи и то да ће из његове делатности нужно произаћи нешто добро за његове суграђане.

Зачетници економског истраживања, тежећи да уваже емпиријска сведоштва, а не да пројектују жељене представе, констатују да су филантропска надахнућа изузеци који по правилу не трају дуго. Релативно стални, мотиви који одређују и подстичу просечне људе у њиховом свакодневном раду су очекиване личне користи. Она, ипак, подразумевати читав низ различитих ствари: добитак у материјалном погледу не само за себе, већ и за породицу и околину; углед у друштву, потврда о успешности, осећање дужности да се очува нека традиција, итд. Дакле, лична корист и самољубље, термини који они користе, имају веома широку конотацију и по себи не значе *потстицање асоцијалних нагона*, како се то често тумачи.

Слободно тржиште као поредак успешне саморегулације различитих интереса и очекивања има ту функцију тек на основу скупа различитих добро организованих установа. Оне су и саме углавном изванредно познати поредак односа, формиран у периоду од више стотина или чак више хиљада година. Тек у одређеним специфичним условима ове установе су кроз међусобну интеракцију дошле у онај степен узајамне допуне у каквим се данас налазе у развијеном свету.

На првом месту мисли се на установу *приватног власништва*. То је била она нужна претпоставка која је давала сваком индивидууму гаранцију да може несметано користити оно што му као поседнику властите личности и добара припада. Дакле власт је ту да штити *сигурност својих грађана, као и слободу јединки у спровођења властитих планова*. Правна фигура *титулара* подразумева заштиту од стране државе, да нико не може самовољно да узурпира нечији посед, да власник може да по властитој вољи користи резултате своје делатности, да не мора да слуша никакав спољашњи ауторитет који ће му одређивати шта треба да чини, с ким треба да послује, коју радну снагу да запошљава. Или другачијим речима исказано, држава је гарантовала један приватан домен у који нико не сме да се самовољно уплиће.

Јасно је да нису сви грађани приватни власници у смислу власништва над поседом. То нити је било могуће, нити потребно, нити су за такву улогу сви способни. Али, довољно је да у приципу свако, без ограничења, може да постане приватни власник под одређеним условима, односно да систем капиталистичке привреде кроз конкуренцију омогућава да највреднијим продуктивним ресурсима располажу они који их у том тренутку користе на најпродуктивнији начин.

Власништво као заштићена сфера приватности, која стоји ван сваког директног надзора и ауторитета, било је делотворно поље за најразличитије облике *експериментисања*. Заправо, индустријска револуција је резултат постојања ове сфере: она је омогућила незамислив технолошки и цивилизацијски напредак. Но, за нас битно, већ су зачетници политичке економије појмили власништво у много ширем смислу од самог поседа одређених материјалних добара. Оно је било претпоставка неприкосновености личности – слободе вероисповести, слободе говора и удруживања, слеђење властитих идеала и

вредности, слободног кретања, заштиту од арбитрарног хапшења, *cetere, cetere*.

Сфера приватности, могућност да неко ради на основу властитих увида и планова, не треба заборавити, упућује и на сазнајну компоненту људског делања. Управљање властитим циљевима значи коришћење оног обима специфичних знања којим појединац располаже: она му омогућују да са доста поуздања предвиди будуће догађаје и да сходно тим предвиђањима прави властите планове.⁶ То је уједно признање да *нико не зна боље* од самог појединца специфичности свог непосредног окружења: он своје планове прави у светлу само њему знаних конкретних детаља. Ако јединки не допустимо да сама прави планове, да користи своја властита знања и вештине, ако не дозволимо да она сама буде одговорна за свој чин, ако јој одузмемо очекивања да ће бити награђена ако погоди жеље својих суграђана, ако не осигурамо све потребне предуслове да она своје планове реализује – било би интересантно сазнати који би то други метод привређивања могао да оствари сличан тип ефикасног коришћења знања и ресурса? Планском привредом где је држава власник природног богатства и постројења? Државним капитализмом где влада преко својих министарстава контролише главне привредне гране? Неким трећим решењем?

Приговор социјалиста да предузетник по правилу дела из себичних мотива, да је руковођен идејом зараде, да му посед служи пре свега за лично богаћење – не само да не погађа суштину проблема (ефикасно привређивање), већ има чисто демагошке импликације. Морално понашање људи је у принципу променљиво и ту чињеницу је тешко оспорити: ако бисмо се ослобили на алтруистичке мотиве људи као извор производње, брзо бисмо установили да ни базичне потребе многољудног друштва не би биле задовољене. Препустимо ли колективитетима средства за производњу, готово моментално ишчежава радни елан и одговорност: дисциплина се мора наметати споља, настаје апатија и веома низак ниво ефикасности, о чему говоре на хиљаде сведочанстава из колективистичких привреда. Када се чак стави по страни енормно расипање свих врста ресурса (времена, рада, природних богатстава) у колективистичким типовима привреда, с етичке стране се може констатовати да она исто тако тако пати од корупције, личних злоупотреба, неморалног понашања и прибављања личне користи. То нису никакве аномалије социјализма, већ њему инхерентне особине. Те мањкавости погађају и либерална друштва; међутим, степен злоупотреба подједнако зависи од традиције (радне етике) и контролних механизма.

⁶ На овој особини индивидуализма нарочито инсистира Фридрих фон Хајек. Предузетник, као носилац субјективних знања околности које га непосредно окружују, једини је у стању да целисходно планира јер је то свет који нико од њега не може боље познавати (специфично место, знање детаља који се непрестано мењају). Зато се њему морају препустити да сходно својим властитим знањима дела, јер је он тај који ће на најадекватнији начин та властита знања моћи да искористи.

Идеал „заједничких добара“ (било у којој форми) у многочланом, разуђеном друштву је углавном заводљива химера: колективитет није у принципу моралнији и више филантропски расположен у односу на друге колективитете или јединке од било којег просечног појединца. Њега, као и јединку, могу руководити подједнако филантропски и егоистички мотиви. Но, само питање мотива делања је у суштини небитно. Да ли је неко савршени алтруиста или ограничени егоиста мање је важно од питања може ли ефективно да брине да задовољи потребе других људи и може ли на рационалан начин да користи увек оскудне природне и људске ресурсе. Кључно је дакле да ли неко ефективно користи своја знања и способности у задовољењу потреба друштва, а не да ли је он у том чину руковођен моралним нормама.

Модел тржишне игре и слободног предузетништва функционише само уз одређени скуп услова, пре свега постојања велике дисперзије приватног власништва и ефикасни правни систем. У случају постојања монопола, неефикасног система испуњавања предузетих обавеза и великог уплива административног државног апарата у приватно пословање, он заказује⁷. Систем конкуренције више не испуњава своју сврху, већ успоставља привилегије које губе своје рационално оправдање. Другим речима, ако недостају унутрашњи механизми функционисања тржишта на коме у релативно истим условима учествује велики број давалаца услуга и ако тржиште не нагони учеснике да непретано проналазе нове начине алтернативних начина смањења трошкова производње – оно губи своју улогу прихватљивог модела увећања општег благостања.

Формална и „суштинска“ једнакост

Идеја индивидуализма да људи треба да имају могућност да спроводе властите планове и сврхе не значи да су они искључиво руковођени личним потребама и егоситичким интересима, већ само то да могу легитимно да теже ономе што лично сматрају пожељним. Аргумент да је појединац најбољи судија властитих потреба значи признање постојања различитости у људским талентима и вештинама: зато се јединки морају дати оруђа да покаже шта је способна да учини. Други су ти који ће проценити колико им је практиковање нечије вештине потребно и кориговати његово понашање. Нико не може унапред знати шта ће други појединци прихватити као пожељно и чије ће услуге највише вредновати.

⁷ Нема ближег и очигледнијег примера од данашње Србије. Декларативно прихваћена капиталистичка привреда се емпиријски показује као свеза власти и монополских група крупног капитала. Дестимулативном пореском политиком и корупцијом у државној администрацији систематски се уништава средњи и мали предузетнички слој, који је увек био мотор развоја капиталистичких привреда. Истовремено, паразитирају бројна велика повлашћена јавна предузећа. Ову хаотичну слику допуњује ендемски неефикасно судство, које делује под директном контролом тренутне власти.

Тржиште се у том смислу, по мом мишљењу, може сматрати *демократском институцијом* што преко награђивања вреднује оне личне доприносе које у том тренутку најбоље задовољавају потребе највећег броја људи. Будући да корисници услуга добровољно одлучују да неке услуге прихвате, а друге не, будући да имају могућност избора између различитих алтернатива, они посредно награђују оне такмичаре који су на најбољи начин задовољили оно што сматрају за најцелисходније. У том смислу тржиште као *неперсонална сила* одређује победнике и поражене – оно се повинује тренутним жељама највећег броја људи. Зато можемо рећи да тржиште „просуђује“ неутрално: „ћуди“ тржишта заправо представља огромну суму појединачних воља. Те субјективне воље, баш зато што су људске, непредвидљиво се мењају, трпе различите утицаје и подлежу разним модама и хировима.

Други моменат који исто тако непредвидиво утиче на резултат тржишне игре је појава нових техничких открића и нових материјала. Као и сва открића, она могу потпуно непредвидиво да утичу на успех и неуспех учесника у овом процесу. То што је неко пронашао алтернативно техничко решење које битно смањује трошкове производње или пронађе нове, до тада некоришћене ресурсе, сигурно ће хиљаде учесника који послује на стереотипан начин, ставити у неповољан положај.⁸ Они ће, без икакве властите кривице бити кажњени и пасти на лествици прихода, па чак и бити искључени из такмичења. Но, то су неминовне последице механизма који заправо награђује само оне који на најефективнији начин успевају да производњу учине што рационалнијом. Тржиште ће овим казнама нагнати остале учеснике на брзо прилагођавање, на то да прихвате иновације или да своје место препусте онима који су за то способни. Тај динамички елемент ће на крају опет имати за последицу ново успостављање равнотеже, увећање нивоа ефикасности, а самим тим и продуктивно коришћење нових открића.

Таленти и способности јединки нису једнаке. Да би се они испољили неопходно је да се арбитрарно не утиче на исход такмичења, односно да сви буду третирани једнако. То је смисао *формалне једнакости*. Ова непристрасност је услов да индивдуга реализује своје потенције. Зато је довољан услов да се створи такав нормативни оквир за међуигру индивидуалних способности и преференција који неће утицати на будуће резултате. Ово се постиже тако што се признаје формална једнакост: сами исходи и домаћаји ће бити нужно различити. Управо ова разлика у постигнућима даје смисао индивидуалног ангажмана и пуни допринос који свако даје укупним постигнућима. Смисао општих закона је само да пропише допуштена средства за остварење индивидуалних циљева, а не да се унапред осигура предност једних такмичара над другим или њихов идентичан учинак.

Јасно је да нису сви појединци у истим позицијама. Повољност рођења, наслеђени таленти и склоности, прихваћене норме и традиција, све су то

⁸ Погледати екстензивну расправу на ту тему у Хајек (1998а).

околности које стварају велику друштвену разуђеност. Самим тим ни шансе за успех нису идентичне. Но, то је резултат историјске диференцијације, многобројних утицаја и околности, повољних и неповољних услова која јединка сама углавном не може да бира. Сама та разноврсност у положајима и знањима је оно што је многочлано друштво учинило комплексним и била услов њеног развоја. Поништити ове разноликости значило би уједно и враћање друштва на почетак, на стање примитивне заједнице пре велике поделе радних активности. Тиме би се можда постигла равноправност у погледу материјалног статуса и знања, али би цена била сиромаштво и низак степен знања. Чак и то друштво би се брзо диференцирало јер ће учинци различитих јединки због предиспозиција бити неједнаки. Како онда поступати, опет предузети нивелацију у име једнакости? Треба схватити да су материјалне и интелектуалне разлике нешто што је инхерентно развоју цивилизације: само је питање како им дати продуктиван смер који и онима у најнеповољнијем положају обезбеђује минимум за достојанствен живот.

Са становишта корисности, па чак и с моралног становишта, било која насумично изабрана особа би много више добила у комплексном конкурентском друштву у коме постоје велике разлике у позицијама које појединци заузимају него у заједници у којој влада пуна друштвена једнакост. Док формална једнакост инсистира на непристрасности у погледу исхода надметања у вештинама и знањима, суштинска једнакост нужно имплицира сталну нивелацију јединки. Резултат је смањење количине различитих знања и интересовања, алтернатива и пројеката, па самим тим и продуктивних капацитета друштва. Идеал суштинске једнакости у свом практичном спровођењу нужно импликује постојање неког ауторитета који мора непрестано да арбитражира, да смањује нечија постигнућа, а фаворизује друга. На тај начин јединка губи осећај своје корисности за заједницу, као и могућност јасног расуђивању личног доприноса и успешности. Фонд специфичних знања, који често почиња управо на постојању различитих нивоа друштвеног положаја, се смањује, а општи стереотипи понашања постају владајући пожељни модели понашања. Друштво које стварно хоће да задовољи идеал социјалне правде, мора непрестано интервенисати у свим подручјима људске делатности и уклањати разлике у поседу, знањима, талентима, интересовањима, склоностима, укусима. Зато није нимало случајно да егалитарна друштва могу да функционишу само као униформна, конзервативна и стереотипна. Пошто се разлике међу људима посматрају као нешто у основи непожељно, јер руше идеал прокламоване једнакости, ово друштво не може суштински подстицати иновативност и експерименте: то ремети успостављене форме општења.

Друштво које руководи идеја социјалне једнакости у много чему ослобађа јединку одговорности за властита постигнућа: оно се стара да сви добију једнако, или приближно једнако, без обзира на индивидуални учинак. Егалитарна власт нужно сужава домен индивидуалне иницијативе, јер она по себи обликује различите облике неједнакости. Слобода јединке се пре свега сагле-

дава у томе да је она неразлучив члан колектива, да у њему налази свој пуни смисао; зато је неопходно да се осигурају механизми да она дела за ту надређену општост. Како само по себи не долази до хармоничног уклапања осећања дужности и друштвених потреба, нужно је постојање спољашњег ауторитета који би нагнао чланове друштва да делају по жељеном обрасцу, да сузбију своје „асоцијалне“ пориве. Та виша инстанца, којој је поверено вршење „опшег друштвеног интереса“, а то значи пре свега руковођење производњом и дистрибуцијом добара, има нужно неприкосновени монопол. Не постоје јасно дефинисани механизми њене контроле и евентуалног смењивања.

Корак по корак, од друштва које се заклиње у спровођене социјалне правде, дошли смо до хијерархијски уређене заједнице с повлашћеном елитом на једној страни и мноштвом потчињених, који имају релативно мали утицај на избор свог занимања, стил живота, утицај на одлуке које их се животно тичу. Компензација за потиснуту могућност иницијативе огледа се у релативно великом степену социјалне сигурности и неке врсте једнакости у оскудици. Односно, до последњих консеквенци доведена идеја једнакости доводи до тоталног политичког и економског монопола. Делимично спровођење поменутог идеала пропорционално допушта економске и политичке слободе.

Индивидуализам и патернализам

Суштинско је разликовање између власти која је законски ограничена да поступа у складу са јасно дефинисаном сфером ингеренција – спровођења универзалних закона који се неутрално односе на поједнице и групе – и власти која користи своју моћ да би реализовала нечије појединачне конкретне циљеве и добити. У другом случају, без обзира како власт тај циљ оправдавала или уздизала, давала му просвећени карактер користећи се примамљивим фразама („опште добро“, „социјална правда“ и сл.), она напушта идеју апстрактних неутралних законских норми и неперсоналног деловања тржишта. Желећи да утиче на будуће исходе економских трансакција она, хтелане-хтела, повећава масу државне администрације и тиме поскупљује трошкове свог одржавања. С друге стране својим интервенцијама увећава ирационалност и непредвидљивост на самом тржишту, јер разбија функционисање саморегулативних процеса. Укупан економски учинак друштва се смањује, а држава све више преузима економске функције које не може ваљано да обавља.

Два су кључна разлога који доводе до овог нежељеног исхода:

Прво, државним арбитражањем настаје привилегован статус оних који су изузети из деловања конкуренције. То обесмишљава напоре других учесника у привредном процесу. Монополска позиција сама по себи гарантује успех, без обзира у којој мери производи и услуге својим квалитетом и ценом задовољавају потребе корисника. Цео систем постаје неконзистентан, а висока

добит привилегованих постаје извор лажних информација за остале учеснике у тржишној игри.

Друго, све већи број привредних субјеката ће захтевати државно покровитељство, тражећи разне повластице и привилегије. А то значи да ће држава и њене службе све више интервенисати и уплитати се у пословање фирми. Успех или неуспех ће све мање зависити од способности и инвентивности учесника, од њихове спремности да унапреде процесе производње и смање трошкове, а све више од нечије добре воље, од поседника политичке моћи. Ствара се тешко размрсив спој политичара, државне администрације и привредника, који за последицу може да има економску стаганцију у односу на она друштва у којима конкуренција несметано делује.

Бранитељи индивидуализма сматрају да превелико уплитање државних служби у приватно пословање није препоручљиво не само зато што се на тај начин крше основна правила тржишне игре у смислу да она треба потпуно неперсонално да награди оне који су на најцелисходнији начин пословали, већ и зато што те интервенције имају велике изгледе да буду погрешно усмерене. Државни планер у принципу много мање зна од непосредних учесника на тржишту: он не поседује оно мноштво специфичних индивидуалних знања која су конкретно везана за одређено место и време, које само неко ко је непосредно увучен у решавање одређеног проблема може знати. А без тих знања одлуке спољашњег ауторитета тешко могу да буду да буду ваљане, поготово када он смера на постизање одређених јасно дефинисаних циљева.

Специфична знања могу да примене само оне јединке које имају могућности да одговоре на одређене конкретне проблеме у околностима које добро познају. Удаљена одлука неког ауторитета који ту ситуацију не познаје у детаљима у најбољем случају може да буде груба апроксимација. А што се више таквих одлука доноси то значи да се више занемарује сума конкретних знања појединаца, који би могли тренутно да реагују на нове околности. Сва сензацибилност тржишта се управо огледа у томе што оно непрестано индицира и најмање промене у пословањима, жељама потрошача, увођења нових техника другачије комбинације алокације ресурса. Тржиште је као суптилно развијен нервни систем који региструје и најмање промене. Оно моментално нагони учеснике на милионе микро прилагођавања, која се одвијају из дана у дан.

Држава зато не сме и не треба да има амбицију да прогута цело друштво, да га уређује и контолише. Она треба да буде само релативно мали део тог организма и њен је основни задатак да обезбеди институционални оквир унутар кога је слободна сарадња и надметање људи могућно. Неке од тих институција, као што смо указали, саме су резултат дугог еволутивног развоја и представљају спонтани израз воља која су нашле одређене компромисе. Те, у основни непринудне конвенције које јединке добровољно прихватају представљају кохезиону силу друштва. Већина од њих није ни експлицитно изражена и прихвата се путем обичаја и навика, устаљених рутина и тради-

ција. На попршту борбе идеја, преовладала је либерална идеологија компромиса и установа које омогућавају не само надметање конкурентских пројеката, него и механизме да становишта које заступа само неколицина, или мањина, могу да током времена постану добровољно прихваћене од стране већине.

Вредности индивидуализма, треба приметити, од самих зачетака до данас, не само да су стално на проби, него и опозицију са другим владајућим идеологијама и становиштима. У том смислу индивидуализам је можда више него било који модерни поглед на свет изложен сумњи, потискивању, неразумевању, карикирању и изопачивању. У свом зачетку заступници индивидуализма су имали моћног противника у идеологији патернализма апсолутне монархије и великопоседничкој олигархији, која се противила укидању монопола и ширењу прекоморске трговине. Идејама либерализма су се још снажније супротставили водећи мислиоци француског просветитељства од Русоа до Енциклопедиста, уздижући идеал „људске врлине“, „опште воље“ и „народног суверенитета“. У време индустријске револуције, Сен-Симон, Фурије и њихови следбеници отвориће велико поглавље вере у моћ централног планирања, подржављења приватног власништва и планске дистрибуције добара. На њих ће се надовезати модерне комунистичке, синдикалистичке и анархистичке теорије. Многе социјалистичке идеје ће се повезати са заговорницима великих државних монопола, картела и крупног капитала. Полазећи од основне премисе да је установа приватног власништва нешто социјално недопустиво и превазиђено, силе које су заговарале централизацију производње и управљања друштвом учиниле су велике захвате у покушају да се угуше спонтани економски процеси. Различити заговорници социјализма су се ослонили на подршку маса у свом походу против институције приватног власништва и приватног права, верујући да ће моћна централизована држава решити све недостатке везане за „већ превазиђено“ тржишно привређивање. Паралелно са овим процесом у политичкој сфери се идеја либералне демократије извргава руглу у име ефикасније владавине, која не пати од формалних процедура.

Два велика заступника индивидуализма, Алексис де Токвил и Лорд Актон су се супротставили овом полетном замаху и утицају патерналистичких идеологија. Они су показали како се велика традиција либералне демократије лако изопачава у тиранију већине, која гуши сваку индивидуалност. Токвил говори о томе да сами демократски идеали извиру из индивидуалистичког учења, али како лако прерастају у својеврсно сујеверје када поверују у апсолутну исправност одлука које доноси већина. Индивидуализам се супротставља сваком егалитаризму, јер види велику опасност у покушају да се људи праве једнаким. Довољно је то да се они третирају једнако, јер ће се тек на тај начин исказати њихови таленти, будући да они и постоје само на основу различитости. Индивидуализам иступа против привилегија и протекције која се установљава путем силе или закона, он одбија да призна право власти да

ограничи оно што способни или срећни могу да постигну. Он је и против ексклузивне политичке или економске моћи која је циљно усмерена на то да перпетуира неједнакост или да пак створи једнакост. У том смислу Токвил каже: „Демократија и социјализам немају ништа заједничко, осим исте речи – једнакост. Али, приметите разлику: док демократија трага за једнакошћу слободе, социјализам тражи једнакост у ограничавању и робовању.“ (Alexis de Tocqueville: *Oeuvres completes*, IX. стр. 546; према Најек, 1949: 31) Иако је Токвил имао у виду процесе у којима су обезличене масе ступиле на политичку сцену вођене идејом тоталне једнакости, он као да је антиципирао поретке национал-социјализма и комунизма век касније.

Лорд Актон је указао колико је опасна илузија да је задатак времена да се спонтано настале установе, које посредно омогућују раст слобода и материјалног благостања, по кратком поступку замене конструкцијама ума, које ће наводно на ефикасан начин разрешити све противречности друштва. У позадини овог ентузијазма за радикалним реформама стајао је егалитаристички порив за једнакошћу. Веровало се, када се створи једно толико моћно тело, које би располагало свим друштвеним поседима, оно би могло да регулише све процесе у друштву на начелима праведности. Укинуо би се јаз између богатих и сиромашних, спречиле цикличне економске кризе, а планско коришћење научних резултата и развијених технологија обезбедило би константан напредак. Тако је масама постала блиска идеја беневоолентног диктатора, било у лику личности, партије или неког политичког тела, чија би огромна овлашћења гарантовала добробит свих.

Лапидарно изражено, идеја суверене народне воље спојила се са идејом супстативног егалитаризма. Резултат је био идеал свемоћне власти, која је подупрta добровољним пристанком маса. Она је емпиријски попримала разне облике и имала различиту дужину трајања. Суштински, њен главни резултат била је мала привредна ефикасност и велико редуковање основних људских слобода. У политичком смислу, реч је била о диктатурама, чији актери су веровале у свој месијански карактер.

Поука коју је индивидуализам извео из оваквих тенденција огледа се у захтеву за максималном ограничењем власти на делање по што апстрактнијим, свима знаним правилима. То значи да је пожељно колико је могуће смањити дискрециону моћ власти, а њего деловање учинити што је више могуће јавним и доступним контроли. Исто тако сумњиво је и непожељно мешање власти у привредне токове, више него што је неопходно. Држава, по својој унутрашњој природи, увек настоји да умножи свој административни апарат и да под фирмом „заступања општих интереса“ обликује огроман чиновнички слој чија је основна брига очување властитога статуса. Што су веће њене ингеренције и арбитрарна моћ, веће је и чиновништво; државним интервенционизмом и контролом смањују се продуктивни капацитети привређивања. Тај баланс је изузетно осетљив и лако се поремети.

У том светлу и постојећа криза, у којој држава мора да интервенише, носи опасност да она у свом полету прекорачи границе и заузме патерналистички однос. Ради заштите од прекомерног интервенционизма заступници индивидуализма морају да инсистирају на неприкосновености приватне својине, на очување независности судства и на поступање власти по свима знаним правилима. Ако нема ових елементарних ограничења сваке власти, слободе јединки ће нужно, једна по једна, често и неприметно, постати предмет узурпације. Но, исто тако јасна ограничења морају постојати и у оквиру привредног привређивања, поготово када је реч о шпекулативном капиталу. Његова распојасаност, како се показало, разара сам рационални дух капиталистичког привређивања: систем постаје изнутра некохерентан и самодеструктиван. Зато је постојање логичке равнотеже између свих његових елемената оно од чега зависи да ли ће систем уопште функционисати.

ЛИТЕРАТУРА:

- Hayek, Friedrich A. (1949). *Individualism and Economic order*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Хаяек, Фридрих фон (1998а): *Поредак слободе*, Global Book, Нови Сад.
- (1998б): *Контра-револуцији науке* (ЦИД, Подгорица, 1998).
- Menger, Karl (2008). *Istraživanja o metodi*. Beograd: Službeni glasnik.
- Попер, Карл (1988), *Беда историцизма (Критика колективизма)*, Филип Вишњић, Београд.

Dragan D. Lakićević
Institute for European Studies
Belgrade

S u m m a r y

AN APOLOGY OF INDIVIDUALISM

The text intends to question the validity of individualistic approach within the framework of the international economic crisis. The author claims that the chaos in the world economy is the result of the distortion of the principles of functioning self-regulating market process and its inner coherence. It reappraises the validity of the claims for state intervention and points to possible consequences of overregulated government measures. In order to defend individualism against harsh critics, the author exposes its main postulates; the faith in the spontaneous creation and operations of institutions; methodological individualism; use of subjective knowledge in the entrepreneurship; formal and substantive equality; liberalism and paternalism.

Key words: individualism, spontaneous order, subjective knowledge, equality, market, paternalism